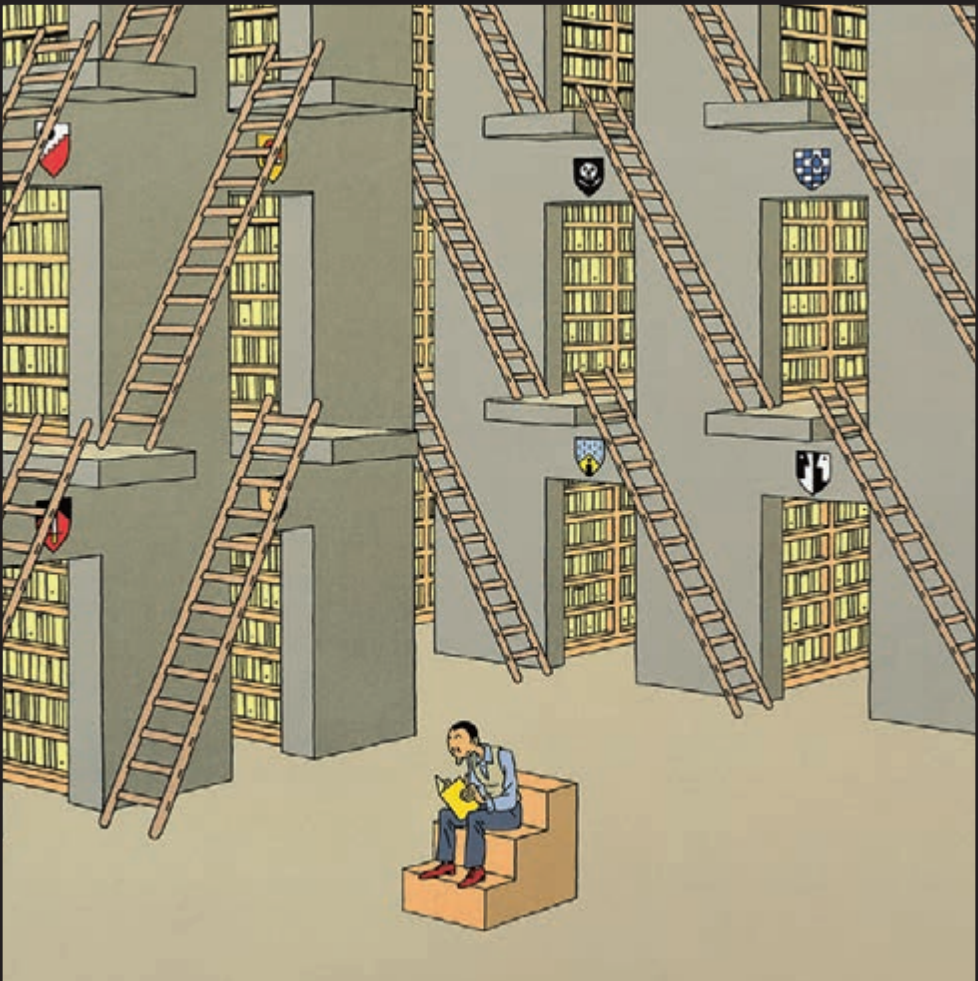

HET RAADSEL LITERATUUR

IS LITERAIRE KWALITEIT MEETBAAR?

KARINA VAN DALEN-OSKAM

Amsterdam
University
Press

Het raadsel literatuur

Het raadsel literatuur

Is literaire kwaliteit meetbaar?

Karina van Dalen-Oskam

Amsterdam University Press

Amsterdam
University
Press

Afbeelding op het omslag: fragment uit de prent 'Het Geheugen' van Joost Swarte

Ontwerp omslag: Margreet van de Burgt

Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 94 6372 497 5

e-ISBN 978 90 4855 564 2

NUR 621

© K. van Dalen-Oskam / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2021

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Inhoud

Vooraf	9
1. Het raadsel	12
<i>Inleiding</i>	
Het raadsel van literaire kwaliteit	12
<i>Kader 1: Persbericht met de aankondiging van de start van het project, 7 juli 2011</i>	14
De focus van dit boek	15
Het raadsel der onleesbaarheid	17
Bourdieu en de anderen	20
2. De taalthermometer	23
<i>Nieuwe vormen van onderzoek</i>	
Onzichtbare patronen	23
Terug in de tijd	27
Stijl	30
De bestsellercode	33
Empirische literatuurwetenschap	37
Waarom de computer?	39
3. Het Nationale Lezersonderzoek	40
<i>Over lezers en boeken</i>	
De enquête	40
Op zoek naar de boeken	42
<i>Kader 2: 'Geschreven als chips'</i>	45
De rol van de lezers	47
Dit stond (niet) op de lijst	51
<i>Kader 3: 'Een moderne doktersroman'</i>	54
4. Winnaars en verliezers	57
<i>De resultaten in hoofdlijnen</i>	
Uitgelezen boeken	57
Ongelezen boeken	64

Bourdieu, of de verliezer wint	66
De genrepiramide	69
Een eerste meting	71
Naar de bibliotheek	74
<i>Kader 4: Streek- en familieromans</i>	76
5. Het is gewoon een gevoel	78
<i>De motivaties</i>	
Je kunt er ook naar vragen	78
Literair tegenover niet-literair	86
Jongeren tegenover ouderen	88
Opleidingsverschillen	89
Vrouwen en mannen	90
Genres	93
Nederlands en vertaald	94
Bergbeklimmen op teenslippers	96
6. Het land van herkomst	101
<i>De rol van vertalingen</i>	
Over de grens	101
<i>Kader 5: Vertaalde Spanning en Romantiek</i>	106
Kwaliteit van de vertaling	112
<i>Kader 6: Hoewel...</i>	116
De Spaanse bestseller	121
De positie van vertalingen	123
7. Dorrestein en Donoghue	126
<i>Literaire romans van vrouwen</i>	
Het glazen plafond	126
<i>Kader 7: Vertaalde literaire romans van vrouwen</i>	131
Keukenmeidenromans	134
Donoghue, <i>Kamer</i>	142
Terug naar Nederland	147
<i>Kader 8: Nederlandse literaire romans van vrouwen</i>	154
Het woordgebruik gevisualiseerd	158

En dan Dorrestein	165
Een ander perspectief	173
8. Het duel	175
<i>Literaire romans van mannen</i>	
Barnes en de Booker Prijs	175
<i>Kader 9: Vertaalde literaire romans van mannen</i>	181
Mannen onder elkaar	184
De grensoverschrijdende romans van Henning Mankell	191
Terug naar Nederland	197
Opnieuw het woordgebruik gevisualiseerd	204
<i>Kader 10: Nederlandse literaire romans van mannen</i>	211
Kluun versus Koch	214
En Grunberg natuurlijk	225
9. Vijftig tinten literatuur	234
<i>Business of kunst</i>	
Het laagste van het laagste	234
De bezemwagen van het feminisme	238
Een genrekwestie?	243
Retorica en het Nash-evenwicht	247
De beste seksscène	251
Culturele hypnose	253
10. De talige diepte in	261
<i>Van woorden naar zinnen</i>	
Meer dan woorden alleen	261
Woordsoorten	262
Vaste verbindingen: clichés	264
Thema's	266
Het voorspellen van literaire kwaliteit	267
Vervolgonderzoek	270
De zin van zinslengte	272

11. Het is nog niet voorbij	277
<i>Conclusie</i>	
Genre en stijl	277
Gender en literaire waardering	282
Het raadsel opgelost?	291
De lezer de baas	294
Lijstje om mee te wapperen	296
Noten	299
Bijlage 1: De enquête	315
Bijlage 2: De boeken	320
Bijlage 3: De website	330
Bibliografie	331
Tabellen	339
Grafieken	341
Index	344

Vooraf

Het was even schrikken voor mijn collega's van het Huygens Instituut toen ik in 2010 het idee presenteerde om te onderzoeken of literaire kwaliteit meetbaar is. De digitale geesteswetenschappen waren dan wel aan hun opmars begonnen, maar er bestond nog veel aarzeling over het nut ervan. Zouden al die nieuwe methoden en technieken niet eerder belangrijke vragen uit de wetenschappelijke aandacht doen verdwijnen in plaats van ze te beantwoorden? Dat ik het onderzoek toch kon organiseren en uitvoeren, is te danken aan heel veel organisaties en mensen.

De Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) stelde op initiatief van Theo Mulder in het Computational Humanities Programme financiering beschikbaar voor innovatief en risicovol onderzoek in de digitale geesteswetenschappen. Toenmalig directeur van het Huygens Instituut Henk Wals ondersteunde *The Riddle of Literary Quality*, mijn ongewone onderzoeksaanvraag voor dat programma, van ganser harte. Bovendien heeft hij mij in contact gebracht met het werk van Karel van het Reve, wat de leesbaarheid van dit boek absoluut ten goede gekomen is.

Rens Bod (Universiteit van Amsterdam) en Hanno Brand (Fryske Akademy) ben ik dankbaar voor hun steun bij de aanvraag en voor de nauwe betrokkenheid bij het project. Sally Wyatt (Universiteit Maastricht) en Andrea Scharnhorst (DANS) dank ik voor hun begeleiding van de projecten in de eHumanities groep van de KNAW. Lex Heerma van Voss, opvolger van Henk Wals als directeur van het Huygens Instituut, dank ik voor zijn voortdurende steun aan het project.

Veel dank ben ik ook verschuldigd aan de internationale denktank die mijn onderzoeksteam adviseerde: David Hoover (New York University), Patrick Juola (Duquesne University, Pittsburgh), Jelle Krol (Tresoar), Max Louwerse (University of Memphis / Radboud Universiteit, Nijmegen), Martin Reynaert (Tilburg University), Thomas Vaessens (Universiteit van Amsterdam), Arie Verhagen (Universiteit Leiden), en Jelle Zuidema (Universiteit van Amsterdam).

De promovendi Andreas van Cranenburgh, Kim Jautze en Corina Koolen, en de ontwikkelaar Hayco de Jong waren het intensiefst bij het project betrokken. Met onze overlappende en elkaar aanvullende expertise hebben we overtuigend laten zien wat de meerwaarde is van verschillende disciplines in een gezamenlijk project met een gedeelde onderzoeksvraag. We hebben op allerlei vlakken van elkaar geleerd en onze eigen kennis verdiept – en een belangrijk deel van het antwoord op onze vraag gevonden. Dank voor de inspirerende samenwerking.

Nog heel veel meer mensen speelden een rol. Bij het Huygens Instituut was de hulp van Fernie Maas essentieel bij het verzamelen van het onderzoekscorpus. Gertjan Filarski dacht intensief mee over de grote enquête, Het Nationale Lezersonderzoek.

Johan Kwantes, Renske Siemens en Bas Doppen verzorgden de visuele promotie van de enquête. Dankzij Guido Gerritsen hadden we ook hulp van buiten: Erica Nagelhout was onmisbaar bij het opstellen en uitzetten van de enquête en de analyse van de resultaten en Kyra Schiffers genereerde aandacht in de media voor het onderzoek en maakte dat de enquête via allerlei mailinglijsten en websites een zo groot mogelijk publiek kon bereiken.

In mijn rol als hoogleraar Computationale Literatuurwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam heb ik met veel plezier negen afstudeerscripties begeleid van studenten in de master Redacteur/editor die zich wilden verdiepen in de aspecten van *The Riddle of Literary Quality*: Lili Burki, Nanko van Egmond, Nynke de Groot, Anne ter Hark, Sterre Houweling, Anna Krans, Kevin Smit, Sophie Visser, en Jasmijn Zondervan. Mijn UvA-collega's Lisa Kuitert en Everdien Rietstap traden daarbij als tweede lezer op. Ik heb veel van zowel mijn studenten als mijn collega's geleerd.

Voor aspecten van mijn eigen onderzoek naar het raadsel literatuur heb ik veel te danken aan Allen Riddell (Indiana University Bloomington), die met zijn literairwetenschappelijke en statistische expertise belangrijk onderzoek met mij heeft gedaan naar de verzamelde informatie over lezersrollen. Ton van der Wouden (Universiteit Leiden / Meertens Instituut) en Saskia Lensink (Universiteit Leiden / TNO) gingen met mij na hoe vertalingen uit het Engels verschillen van oorspronkelijk Nederlandstalige romans. Dank ook aan Thomas Franssen (Universiteit Leiden) en Stijn Daenekindt (Universiteit Gent) voor advies op het terrein van de sociologie van de kunst en de statistiek. Bas Groes (University of Wolverhampton) betrok mij tot mijn grote genoegen nauw bij het project *Novel Perceptions*, waarmee we het Nederlandse onderzoek konden repliceren in het Verenigd Koninkrijk.

In de loop der jaren heb ik tientallen lezingen gegeven over *The Riddle of Literary Quality* in Nederland en daarbuiten. Het was bijzonder inspirerend om de reacties te zien en te horen en om op de vragen van de toehoorders te mogen ingaan. Vrijwel elke lezing leidde tot nieuwe inzichten – en tot nieuwe uitnodigingen. Dank aan allen die het initiatief namen tot deze bijeenkomsten: ze hebben mij geholpen na te denken over de gegevens die in het project zijn verzameld en welke vragen daaraan konden worden gesteld, en hielpen me zo tot de synthese te komen die ik in dit boek presenteer.

Bij het schrijven van dit boek heb ik geprofiteerd van de opmerkingen en adviezen van verschillende meelezers. André van Dalen, Carla Geijskes, Lex Heerma van Voss, Corina Koolen en Everdien Rietstap lazen een of enkele hoofdstukken in concept en hielpen mij zo de toon en structuur scherp te krijgen. Versies van het hele boek zijn becommentarieerd door Peter Boot, André van Dalen, Katrien Depuydt, Bas Groes, Lex Heerma van Voss, Leo Jansen, Everdien Rietstap, Lisanne van Rossum en Joris van Zundert. Voor de soepele begeleiding naar de publicatie van het boek bij Amsterdam University Press dank ik Anja van Leusden. Ik ben alle meelezers

bijzonder dankbaar voor hun opmerkingen. Resterende fouten zijn van mij, en het waren er veel meer geweest zonder de hulp van alle genoemden. We kunnen het eens zijn over observaties en meetresultaten, maar van mening verschillen over wat die uitkomsten precies betekenen. In dit boek geef ik mijn persoonlijke interpretatie van de resultaten uit het project.

Boeken en lezen zijn een thema in het werk van Joost Swarte. Zijn prent ‘Het geheugen’ hangt al heel lang op een prominente plaats in mijn huis en ik ben bijzonder blij dat een uitsnede ervan nu ook het omslag van dit boek siert. Dank daarvoor aan Atelier Swarte en aan Margreet van de Burgt.

Tot slot wil ik mijn dank uitspreken aan drie personen die een constante factor zijn in mijn werk als onderzoeker in de computationele literatuurwetenschap. Maciej Eder (Kraków, Instituut voor de Poolse Taal / Pedagogische Universiteit) is al heel lang mijn geduldige docent en vraagbaak in het werken met het Stylo Package in R. Bovendien heeft hij (met hulp van Saskia Lensink) een R Package ontwikkeld met de gegevens die in het project The Riddle of Literary Quality zijn verzameld en vrijelijk gedeeld mogen worden, zodat andere onderzoekers de observaties waarover ik in dit boek rapporteer kunnen controleren en repliceren. Joris van Zundert heeft met veel toewijding meegedacht, met name over de interpretatie en weergave van statistische observaties. Hij is verantwoordelijk voor de website bij dit boek, waarop (in kleur!) vrijelijk gespeeld kan worden met de data en met verschillende statistische benaderingen.¹ En de derde persoon is uiteraard André, onmisbare kamergenoot in tijden van corona.

1. Het raadsel

Inleiding

Het raadsel van literaire kwaliteit

Dit boek gaat over twee vragen. Wat is literatuur? En wat is *goede* literatuur? Eigenlijk zijn dat de verkeerde vragen, want ze wekken de indruk dat literatuur iets essentieels en onveranderlijks is en dus objectief is vast te stellen. Daar zijn tot op heden geen aanwijzingen voor. Het is voor iedereen die weleens literaire werken uit vroeger eeuwen heeft moeten lezen duidelijk dat de aard van wat we literatuur noemen door de tijd heen is veranderd. Is het alleen maar een kwestie van smaak en verschillen smaken nu eenmaal? Kunnen we beter spreken van ‘percepties van literariteit’ – subjectieve opvattingen over wat literaire kwaliteit is – of speelt er meer? Ondanks meer en minder strenge literatuurlijsten voor middelbare scholieren en literaire prijzen voor auteurs kan niemand een bevredigend antwoord op deze vragen geven. Literaire kwaliteit blijft een raadsel.¹

Tijd dus voor een heel nieuwe benadering. In 2011 stelde de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) geld beschikbaar voor vernieuwend onderzoek op het gebied van de digitale geesteswetenschappen (*digital humanities*). Het doel was om met hulp van de computer op zoek te gaan naar patronen die voor het menselijk oog onzichtbaar zijn. De vier projecten die in 2012 van start gingen, hielden zich bezig met gegevensverzamelingen uit Nederlandse volkstellingen, netwerken van personen in Indonesische kranten, motieven in muziek en volksverhalen, en met het raadsel van literaire kwaliteit – The Riddle of Literary Quality.

Het persbericht met de aankondiging van het project The Riddle of Literary Quality (zie Kader 1) leidde tot heel wat reacties. Het was duidelijk dat het onderwerp veel mensen aansprak. De inzet van de computer werd door veel lezers als veelbelovend en spannend gezien, maar ontlokte ook heftige kritiek. Vooral mensen die van lezen of schrijven hun beroep hadden gemaakt, maakten zich zorgen. In het najaar van 2012 verzamelde Jasper Henderson een aantal reacties van beroepslezers en -schrijvers in een bijdrage aan het blad *Schreef, over ontwikkelingen in de letteren* van het Nederlands letterenfonds. Henderson is zelf onder meer werkzaam geweest als acquirierend redacteur, hoofdredacteur en uitgever bij verschillende literaire uitgeverijen. Hij begint met een anekdote. Een oom die zo nu en dan een boek leest van Ludlum, Kluun of Koch (de laatste twee zullen in dit boek nog uitvoerig aan de orde komen) begint daarover op familiebijeenkomsten steevast een gesprek. Maar op een gegeven moment verandert de gemoedelijke toon als de oom zegt: ‘Ja, maar

dit vind jij natuurlijk niks. Dit is vast geen li-te-ra-tuur, of zoiets. [...] En wie bepaalt dat eigenlijk, wat wel en niet literatuur is? Bepaal jij dat?"²

Dat is in feite inderdaad een taak van mensen als Henderson als zij als redacteur bij een literaire uitgeverij werken. Ook verschillende andere beroepsgroepen houden zich professioneel bezig met het beoordelen van literaire kwaliteit. Schrijvers die hun eigen literaire of niet literaire werk vormgeven. Recensenten die boeken bespreken in een dagblad of tijdschrift, juryleden voor literaire prijzen, externe lezers die een advies moeten formuleren naar aanleiding van een beursaanvraag bij het Letterenfonds. Henderson vroeg een aantal van hen welke richtlijnen zij hanteren voor het vaststellen van de literaire kwaliteit van een tekst. In een bundel van auteur Marja Pruis vond hij de volgende omschrijving: 'Als een boek niet het vermogen heeft in te grijpen op je leven, dan is het iets wat je alleen maar een paar uur uit de wereld tilt. En dan is het geen literatuur, maar entertainment'.³ Pruis legt hem ter toelichting uit dat de complexiteit van een tekst voor haar belangrijk is. 'Voor literatuur moet je moeite doen, het boek geeft zich niet zomaar gewonnen. Maar ik ben ook altijd op zoek naar het verrassingseffect, naar een schrijver die iets anders doet dan de anderen. Dat hoeft geen positieve ervaring te zijn: een roman kan ook weerzin oproepen, maar dan weet ik in ieder geval dat hij iets met me doet. Lectuur is daarentegen hap-slik-weg, je kunt er misselijk van worden'.⁴

Criticus Arjen Fortuin benadrukt eveneens dat een boek de lezer moet verrassen, niet door een exotisch onderwerp maar eerder door de manier waarop iets vertrouwd op een bijzondere manier wordt geformuleerd. Hij ziet zijn oordeel als criticus als esthetisch en subjectief. Elsbeth Etty, criticus en voormalig bijzonder hoogleraar Literaire Kritiek, noemt diepgang, gelaagdheid, thematiek en structuur als onderscheidende eigenschappen. Auteur Marcel Möring legt de nadruk op het gedurfd van literatuur: veel moderne romans proberen een kloppende weergave van de werkelijkheid te presenteren en worden om die reden aangeduid als 'knappe' romans. Maar in feite zijn het zielloze boeken. Natuurgetrouwheid is geen voorwaarde: 'Daar is de journalistiek voor, niet de literatuur'. Daan Stoffelsen, onder meer lid van de Raad van Advies van het Letterenfonds, vertelt dat beoordelaars van aanvragen voor werkbeurzen naast hun eigen esthetische oordeel vaak ook de meningen van recensenten bij hun advies betrekken. En de uiteindelijke oordelen verschillen soms drastisch van elkaar.⁵

Uit de rondgang van Henderson wordt duidelijk dat het beoordelen van literaire kwaliteit een serieuze aangelegenheid is voor de betrokkenen. Hij schrijft dat hun inzichten zijn gebaseerd op een jarenlange en vrijwel dagelijkse intensieve lezer-ervaring. Ze hebben zich op die manier getraind in het ontwikkelen van een zekere gevoeligheid voor de mechanismen in een tekst, zoals stijl, structuur en inhoud. Pruis stelt literatuur tegenover entertainment, lectuur. Literatuur is voor haar blijkbaar waardevol en bijzonder en alles wat naar vermaak neigt, is per definitie

van weinig waarde. Möring plaatst journalistiek als zielloos tegenover literatuur als gedurfd, en zegt dan ook niets te begrijpen van het onderzoeksproject *The Riddle of Literary Quality*. Alsof je een algoritme wilt schrijven dat moet aantonen dat God niet bestaat, of wat nu precies liefde of lust is. ‘Wat is de volgende stap?’, vraagt hij zich af. ‘Dat we een massa jpeg’s van schilderijen in de computer stoppen en daar een algoritme op loslaten zodat we kunnen onderzoeken of die plaatjes kunst zijn?’⁶

Zulk onderzoek is in de toekomst inderdaad te verwachten. Er zijn al heel wat wetenschappelijke artikelen verschenen over onderzoek waarin patroonherkenningssoftware is toegepast op afbeeldingen van schilderijen om automatisch vast te stellen welke meetbare verschillen er zijn tussen schilders en schilderstijlen.⁷ De software berekent bijvoorbeeld het aandeel van verschillende kleuren over het hele oppervlak van een schilderij en vergelijkt de uitkomst met de kleurverdeling op zoveel mogelijk andere schilderijen. De stap naar schilderherkenning met daaraan gekoppeld het vaststellen van de mogelijke (economische) waarde van een schilderij is dan snel genomen. De belangstelling voor dit soort onderzoek is enorm, en niet alleen bij wetenschappers. En dat betekent tegelijkertijd welkome aandacht voor de geesteswetenschappen en voor de literatuur en de kunst.

Niet alle professionele lezers die door Henderson zijn benaderd, zijn zo negatief over *The Riddle of Literary Quality* als Marcel Möring. Arjen Fortuin: ‘Ik kan me best voorstellen dat er enige steekhoudende resultaten uit “The Riddle” voortkomen. In de boeken van Saskia Noort staan bijvoorbeeld vrijwel geen bijzinnen, terwijl als je alleen al met Dimitri Verhulst prát, je de bijzinnen om de oren vliegen’ (ook hierover later meer).⁸ En Henderson zelf heeft de hoop dat het project een ‘boodschappenlijstje met formele kenmerken’ oplevert waarmee hij op toekomstige familiefeestjes kan wapperen.⁹

Kader 1: Persbericht met de aankondiging van de start van het project, 7 juli 2011

Literatuurwetenschappers zijn het erover eens dat de kwaliteit van literatuur wordt bepaald in de communicatie tussen lezers en tussen critici. Er is echter nog maar nauwelijks onderzoek gedaan naar de criteria die daarbij een rol kunnen spelen. Welke eigenschappen moet een roman hebben om literair of niet-literair genoemd te worden? En wat maakt een roman, literair of niet, goed of slecht? Samen met de Fryske Akademy en de Universiteit van Amsterdam gaat het Huygens ING deze vraag op een geheel nieuwe manier benaderen: door middel van computationeel onderzoek naar formele patronen in romans. Het onderzoek wordt gefinancierd uit het Computational Humanitiesprogramma van de KNAW.

Op basis van een grote enquête onder lezers wordt onderzocht welke formele kenmerken romans hebben die door de meeste geënquêteerden als literair of niet-literair worden gekenschetst. Ook worden romans geanalyseerd die door de meesten goed of slecht worden genoemd. Het uitgangspunt is namelijk dat literaire romans ook slecht kunnen zijn en niet-literaire romans ook goed. Met geavanceerde software wordt vervolgens gekeken welke formele eigenschappen de vier typen romans hebben: hoe gevarieerd is de woordenschat, wat is het aandeel van verschillende woordsoorten zoals bijvoeglijke naamwoorden of bijwoorden, hoe lang zijn de zinnen gemiddeld, maar ook: hoe ingewikkeld is de syntactische structuur van de zinnen, en hoe complex is de verhaallijn. Het resultaat van deze analyses is een overzicht van de combinatie van eigenschappen in elk van de vier groepen: literair/goed, literair/slecht, niet-literair/goed en niet-literair/slecht. Vervolgens worden de gevonden kenmerken onderzocht in een groep romans waarover de meningen niet zo eensluidend waren en zal er zichtbaar worden op welk van de vier groepen elk van deze romans het meeste lijkt. Zo zullen mogelijke criteria voor waardering van romans zichtbaar worden en zullen er ongetwijfeld ook nieuwe vragen naar voren komen. Ten behoeve van het onderzoek worden nieuwe tools ontwikkeld die na afloop van het project ook aan andere onderzoekers ter beschikking zullen worden gesteld zodat het onderzoek verifieerbaar en herhaalbaar is. Het project 'The Riddle of Literary Quality' gaat in het najaar van 2011 van start.

De focus van dit boek

In dit boek presenteer ik een synthese van de resultaten uit het onderzoeksproject *The Riddle of Literary Quality*, dat liep van 2012-2019. Ik heb het onderzoek vormgegeven en geleid en samen met een heel team van onderzoekers, ontwikkelaars en studenten uitgevoerd. De promovendi die ik heb begeleid, hebben twee proefschriften en een publieksboek op hun naam gezet en samen zijn we verantwoordelijk voor heel wat wetenschappelijke artikelen, maar de meeste uitkomsten van mijn eigen onderzoek worden voor het eerst in dit boek gepubliceerd. Waar het niet uitsluitend onderzoek van mijn hand betreft, zal ik steeds nadrukkelijk vermelden wie er verder aan meewerkten.

Het onderzoek concentreert zich op recente romans, dat wil zeggen op romans die niet eerder dan in 2007 voor het eerst in het Nederlands zijn verschenen. Veel lezers zijn van mening dat de literaire waarde van boeken die nog maar zo kort geleden zijn gepubliceerd nog niet goed is vast te stellen. Hun redenering is dat kwaliteit pas zichtbaar wordt als er enige tijd is verstreken. Literaire kwaliteit is dus alleen achteraf te bepalen. Dat is ongetwijfeld ingegeven door de manier waarop zij op middelbare scholen te maken krijgen met de literatuurlijst en het idee van de literaire canon. De canon is te omschrijven als een verzameling werken uit het

verleden die nog steeds worden herdrukt, worden bestudeerd door onderzoekers en onder de aandacht worden gebracht in de literatuurlessen op scholen. Het gaat dus om de boeken waarvan critici, docenten en onderzoekers lijken te vinden dat ze algemeen bekend zouden moeten zijn – boeken die de tand des tijds hebben doorstaan *omdat* ze, zo wordt vaak gesuggereerd, van hoge literaire kwaliteit zijn.¹⁰

Die canon is echter niet stabiel, maar aan verandering onderhevig.¹¹ Bovendien zitten er in de meest gangbare vormen (zoals de literatuurlijsten op scholen) vaak een aantal vreemde lacunes. Er zijn bijvoorbeeld wel erg weinig werken van vrouwelijke auteurs in te vinden. Is het echt zo dat door vrouwen geschreven boeken minder vaak voldoende literaire kwaliteit hadden dan werken van mannen? Dat lijkt onwaarschijnlijk. Het is dus zeer de vraag of literatuurlijsten en de canon wel zijn samengesteld op grond van objectieve criteria. Onderzoekers hebben een sterk vermoeden dat dit proces subjectief is, maar duidelijk aangetoond is het nog niet. Pas als we veel meer weten over hoe de canon tot stand komt en onder welke invloeden hij door de tijd heen verandert, kunnen we constateren of het waar is dat literaire kwaliteit alleen achteraf vast te stellen is. Het kan net zo goed andersom zijn, dus dat de canon verandert juist onder invloed van hedendaagse en weer voorbijgaande smaken en literaturopvattingen. Dat lezers en veranderende smaken van het publiek een veel grotere invloed op de canon hebben dan schrijvers en hun talenten.

Voordat we de invloed van de lezers op het ontstaan en veranderen van de canon goed kunnen onderzoeken, hebben we een referentiekader, een vertrekpunt, nodig. Daar beginnen we mee door te kijken naar de ontvangst van hedendaagse romans. In dit boek gaat het om de zoektocht naar de huidige conventies rond literaire kwaliteit, zodat we in vervolgonderzoek de huidige literaturopvattingen kunnen vergelijken met die uit het verleden, en zo zichtbaar kunnen maken op welke manieren de canon verandert. Met dat vervolgonderzoek is ook al een begin gemaakt en ik hoop er in een volgend boek over te kunnen rapporteren.

De hoofdrollen in dit boek zijn weggelegd voor lezers en voor de computer. Het gaat om de bijna 14.000 lezers die in 2013 hebben meegedaan aan Het Nationale Lezersonderzoek, een grote online enquête die onderdeel was van het project *The Riddle of Literary Quality*. De computer heeft door zijn ongekeerde rekenkracht de methodologische vernieuwing in dit onderzoek mogelijk gemaakt. Door tekstanalyse software te gebruiken, onderzochten we meetbare teksteigenschappen op een manier die controleerbaar en herhaalbaar is. Er waren dus ook eigenschappen uitgesloten van de analyse. Eigenschappen die wel degelijk een rol spelen als lezers beargumenteren waarom ze een boek meer of minder literair vinden en die nog lastig meetbaar zijn, zoals sommige vormen van gelaagdheid, ironie of humor. Gewoonlijk formuleren lezers hun mening over literaire kwaliteit door te verwijzen naar eigenschappen die zij menen waar te nemen met het blote oog. Daardoor negeren ze zaken die wel degelijk mee kunnen spelen. Met hulp van software

kunnen onderzoekers patronen ontdekken die onzichtbaar zijn voor een menselijke lezer. En die patronen kunnen wel degelijk invloed hebben op hoe lezers een tekst ervaren. We onderzochten onder meer of boeken die door een groot aantal lezers als zeer literair worden gewaardeerd dezelfde meetbare eigenschappen hebben als boeken die juist niet zo literair worden gevonden. Op die misschien wat afstandelijke manier verwachtten we op het spoor te komen van waar het hem in kan zitten, die literaire kwaliteit. We probeerden dus via een omweg vast te stellen wat een tekst meer of minder literair zou kunnen maken. We verwachtten geen afdoend antwoord op de vraag wat we (goede) literatuur vinden, maar wel dat die omweg ons een beter inzicht geeft in hoe literatuur werkt.

Veel van de eigenschappen die we meten kunnen natuurlijk ook met de hand worden geteld. Dat kost echter zoveel tijd en is zulk saai werk dat onderzoekers dat nooit voor heel veel materiaal tegelijk kunnen doen. En dan is het resultaat niet overtuigend genoeg. Hoe meer gegevens, hoe steviger de observatie. Dankzij de nieuwe mogelijkheden die de computer biedt, kunnen we die aspecten in grote hoeveelheden teksten tegelijk onderzoeken, dus op een schaal die voorheen menselijkerwijs onmogelijk was. En op een schaal die beter kan overtuigen – als de methode correct is toegepast.

Omdat de metingen herhaalbaar en controleerbaar zijn, kunnen onderzoekers het sneller eens worden over de observaties en met elkaar in discussie gaan over de interpretatie van de resultaten. En de resultaten kunnen leiden tot onverwachte inzichten en nieuwe ideeën.

De computer als omweg dus. Software is een hulpmiddel en is geen vervanger van de mens, kan geen antwoord geven op onze vragen. Het is aan de mens om een antwoord te formuleren. De computer als thermometer die kan aantonen dat iemand koorts heeft, maar geen antwoord geeft op de vraag waarom.

Het raadsel der onleesbaarheid

Voordat ik in het volgende hoofdstuk meer vertel over de rol van tekstanalyse met hulp van computersoftware, moeten we het hebben over terminologie. En over Karel van het Reve.

Alhoewel de term ‘literaire kwaliteit’ voor de meeste lezers heel normaal is, wordt deze vermeden door literatuurwetenschappers. De reden heb ik al aangegeven. De term suggereert een essentialistische opvatting over wat literatuur is, en literatuurwetenschappers zijn ervan overtuigd dat deze opvatting niet met de waarheid overeenkomt. De opvatting over wat literatuur is, is niet stabiel, ze verandert voortdurend. Ook gaan de onderzoekers ervan uit dat een samenspel van sociologische processen bepaalt wat literatuur gevonden wordt.

Een aantal smaakmakers – zoals de eerder al genoemde professionele lezers bij uitgeverijen en subsidieverstrekkers – heeft een doorslaggevende invloed op wat de wereld in wordt gestuurd als literatuur. Vervolgens voorzien recensenten en literatuurwetenschappers sommige boeken wel en andere niet van het stempel ‘literatuur’. En lezers, zo is het idee, worden daar ontegenzegglijk door beïnvloed in hun persoonlijke oordeel.¹²

Literatuurwetenschappers spreken dus liever van percepties van wat men onder literatuur kan verstaan of conventies van literariteit. Maar als ik deze terminologie consequent zou doorvoeren in dit boek zou dat de leesbaarheid niet ten goede komen. Ik zal het dus gewoon over literaire kwaliteit hebben en alleen daar waar ik expliciet aandacht wil vestigen op de mogelijkheid dat we eerder aan percepties of conventies moeten denken een ‘politiek correcte’ term gebruiken. Dat is om nog een andere reden dan de leesbaarheid verstandig: ook aan die ‘correcte’ terminologie ligt een opvatting ten grondslag die in feite nog niet overtuigend is bewezen.

Iemand die leesbaarheid belangrijk vond en gefascineerd was door literatuur, was Karel van het Reve (1921-1999). Hij is de auteur van een heel divers oeuvre van toegankelijk en aanstekelijk proza waarvoor hij in 1981 de P.C. Hooftprijs, de literatuurprijs van de Nederlandse staat, ontving. Hij was hoogleraar Slavische letterkunde aan de universiteit Leiden en daarnaast actief als literair vertaler, columnist, essayist en schrijver. In 1978 hield hij in Leiden de prestigieuze jaarlijkse Huizinga-lezing. De titel van zijn lezing was ‘Het raadsel der onleesbaarheid’. ‘Geen van Karel van het Reves polemieken’, schrijft zijn biograaf Ger Verrips in 2004, ‘heeft op vaderlandse bodem zo langdurig weerklank en effect gehad in de media en in academische kringen als het betoog dat hij op 8 december 1978 in de Hooglandse Kerk in Leiden afstak over de literatuurwetenschap – het kan vele gemoederen nog steeds in beweging brengen’.¹³ Reden genoeg om er in dit boek uitgebreid aandacht aan te besteden. Ik zal Van het Reve ook uitvoerig citeren. Niet alleen omdat dan duidelijk wordt waarom zijn lezing zoveel reacties opriep, maar ook omdat de manier waarop hij zijn vragen formuleert niet te evenaren is.

Wat Van het Reve aan de orde stelt, is de onleesbaarheid van veel publicaties van literatuurwetenschappers. Hij vindt hun schrijfstijl getuigen van pretenties die ze niet waar kunnen maken; de resultaten van hun werk hebben weinig om het lijf. Bovendien leveren ze geen antwoord op voor de hand liggende vragen:

‘[E]en van de hamvragen van de literatuurwetenschap zou eigenlijk moeten zijn: hoe kun je van een goed boek een beschrijving maken – uiteraard zonder dat het woord “goed” erin voorkomt – zonder dat die beschrijving ook zou kunnen slaan op een waardeloos boek? En omgekeerd: hoe kun je een slecht boek

zo beschrijven – alweer zonder het woord “slecht” of soortgelijke woorden te gebruiken – dat het niet mogelijk is een goed boek te maken of te vinden dat geheel aan die beschrijving beantwoordt? Deze zo cruciale en interessante vraag wordt in de literatuurwetenschap gemeden als de pest. Men heeft zich in één klap van die vraag afgemaakt door literatuur van slechte kwaliteit buiten de literatuur te plaatsen, door een van de interessantste verschijnselen der literatuur, het kwaliteitsverschil, buiten het vak te houden.¹⁴

Van het Reve vindt dat een dwaas onderscheid dat hij vergelijkt ‘met wanneer de natuurkunde wat zich in een stoommachine afspeelt *wel* tot de natuurkunde zou rekenen, maar wat in een ordinaire fluitketel gebeurt niet’. Een volgend essay met de titel ‘Wat waren ze kwaad’ opent Van het Reve met een kort overzicht van reacties in de dagbladen. Hij heeft zowel positieve als negatieve reacties gekregen, maar de negatieve lijken te overheersen. Hij probeert zijn onderliggende vragen nog eens scherper en duidelijker te formuleren:

‘De literatuurwetenschap onderzoekt teksten. Waarom? Omdat er mensen zijn die door die teksten gegrepen worden. Als dat niet zo was had het helemaal geen zin enig onderzoek naar die teksten te verrichten. Dat onderzoek zou redelijkerwijs moeten gaan over de vraag: wat zijn nu eigenlijk de eigenschappen van die teksten, die maken dat mensen er genoeg aan beleven? Of hetzelfde iets anders geformuleerd: hoe komt het dat sommige teksten meer aanslaan dan andere?’¹⁵

Literatuurwetenschappers die reageerden op de lezing benadrukten onder meer dat de lezer minstens zo belangrijk is als de tekst. De reactie van Van het Reve hierop:

‘Hoewel het probleem waarom hetzelfde werk de ene lezer wel en de andere niet aangrijpt mij interesseert, interesseert een ander probleem mij veel meer: waarom wordt *dezelfde* lezer door het ene werk meer gegrepen dan door het andere? Waarom wordt van alle in 1860 verschenen boeken in Nederland alleen de Havelaar herdrukt? Dat komt, lijkt mij, omdat er bepaalde verschillen zijn tussen de Havelaar en die andere boeken. En die verschillen interesseren mij.’¹⁶

In een interview, gehouden een week voor de Huizinga-lezing – gepubliceerd op de dag na de lezing onder de titel ‘Waarom is mooi nu mooi...?’ – vertelt Van het Reve aan Klaas Peereboom dat hij wel verwachtte dat er een storm van protest zou opsteken. Ook geeft hij toe dat hij zelf geen antwoord heeft op de vragen die hij stelt, en dat hij zich realiseert dat dat zwak overkomt. Dat weerhoudt hem er niet van om zijn mening op dezelfde uitdagende toon nader toe te lichten. Zo benadrukt hij dat bijvoorbeeld het boek van de Utrechtse hoogleraar moderne

Nederlandse letterkunde A.L. Sötemann, *De structuur van Max Havelaar* (1966), geen enkel antwoord oplevert.

‘Heeft die idiote constructie van dat boek [*Max Havelaar*] nu bijgedragen tot het feit dat het zo’n goed boek is geworden, of is het misschien wel ondanks die idiote constructie zo’n mooi boek geworden? Voor die vraag zou je je diep moeten interesseren en als je daar niets op vinden kunt dan moet je zwijgen, dan moet je niet een heel dik boek schrijven waar je nog niets in vindt en dan moet je zeker niet zeggen: we moeten een methode hebben om het raadsel van de schoonheid op het spoor te komen. In zo’n methode geloof ik niet, ik kan geen enkele bijdrage tot zo’n methode leveren. Als iemand iets mooi vindt dan interesseert mij alleen hoe zo’n proces in zijn werk gaat en dat proces achterhaal je niet met behulp van methodologisch gezeur. Hoe het wel moet weet ik ook niet hoewel ik er al sinds mijn vijftiende jaar mee bezig ben.’¹⁷

Hoe ongelukkig veel literatuurwetenschappers ook zijn met de woorden van Karel van het Reve, de manier waarop de polemist zijn gedachten vormgeeft, is wel degelijk nuttig. Heel veel lezers hebben dezelfde vragen en hebben daar ook nu nog geen antwoord op gekregen. In dit boek zal ik een deel van het antwoord geven. Dat zal niet lukken zonder enig ‘methodologisch gezeur’. Er is namelijk, zoals Sötemann stelde, wel degelijk een methode nodig om het literaire beoordelingsproces zichtbaar te kunnen maken. Ik zie het als een uitdaging om die op een leesbare en toegankelijke manier uit te leggen.

Bourdieu en de anderen

Het raadsel literatuur is in een veel bredere culturele context onderzocht door de Franse socioloog Pierre Bourdieu. Zijn zogeheten ‘veldtheorie’ heeft enorm veel invloed gehad en is in de Nederlandse literatuurwetenschap nog steeds zeer populair. Ik zal aandacht besteden aan deze theorie in Hoofdstuk 4, Winnaars en verliezers. Voor wie niet zo lang kan wachten, volgt hier een ultrakorte introductie. De kern van de theorie van Bourdieu is dat culturele producten als beeldende kunst, muziekstukken, en literatuur hun waarde toegekend krijgen in een heel complex samenspel van sociologische processen in het culturele ‘veld’. In de boekenwereld (het ‘literaire veld’) kunnen we twee extremen onderscheiden: boeken voor de massa en boeken voor de literaire fijnproevers. De massa houdt van meeslepende verhalen met taalgebruik dat al even toegankelijk is – het hap-slik-weg waar Marja Pruis misselijk van wordt –, terwijl de literaire fijnproevers juist staan op schoonheid van de taal en een uitdagende inhoud – het verrassende dat Marja Pruis en Arjen

Fortuin graag zien, het gedurfde dat voor Marcel Möring essentieel is. Maar de grens tussen die twee is wiebelig. Zodra een roman die geschreven lijkt te zijn voor de fijnproevers ineens door de massa wordt omarmd, verliest het boek vaak aan literair prestige. Als iedereen het mooi vindt, zal het wel geen literatuur zijn. Veel geld verdienen aan een boek (economisch kapitaal) en literair prestige (symbolisch kapitaal) gaan maar moeilijk samen – in ieder geval in Nederland. Een bestseller kan de literaire reputatie van een auteur dus daadwerkelijk schaden. Volgens Bourdieu is prestige de kern van waardering voor culturele producten. En daarom hebben recensenten, uitgevers, literatuurwetenschappers en juryleden van literaire prijzen meer invloed op wat als literatuur wordt waargenomen dan de teksten zelf: zij zijn degenen die bepalen welke teksten literair prestige hebben en welke auteurs symbolisch kapitaal verwerven.

In de culturele sociologie heeft Bourdieu vele navolgers die hebben voortgebouwd op de kern van zijn theorie, maar in een aantal aspecten ook een nieuwe richting zijn ingeslagen. In Hoofdstuk 5, Het is gewoon een gevoel, zal ik aandacht besteden aan de ‘nieuwe sociologie van de kunst’. De onderzoekers die deze stroming vertegenwoordigen, bekritisieren Bourdieu en zeggen dat in zijn benadering de kunstvoorwerpen waarom het gaat helemaal uit zicht zijn verdwenen. Zij willen de beeldende kunst, de muziekstukken en de literaire werken nadrukkelijk wel weer in hun studie betrekken. En dan zijn er ook nog onderzoekers in de klassieke retorica en de theoretische wiskunde die gezamenlijk een nieuwe methode hebben voorgesteld om vast te stellen welke teksteigenschappen bij zouden kunnen dragen aan de perceptie van literaire kwaliteit door de lezer. Hun benadering bespreek ik in Hoofdstuk 9, Vijftig tinten literatuur.

Omwille van het leesplezier heb ik het theoretische en methodologische ‘gezeur’ – om nog even bij Karel van het Reve te blijven – niet allemaal aan het begin van het boek geconcentreerd, maar verdeeld over het hele boek. Behalve de hierboven genoemde methoden en theorieën komen er nog vele andere zaken aan de orde, zoals onderzoek naar de receptie van literatuur, lezersrollen, en onderwerpen uit de vertaalwetenschap – aangezien vertalingen een belangrijke rol spelen in het Nederlandse literaire veld. Het aantal verwijzingen naar vakliteratuur houd ik beperkt, en de computationele methoden beschrijf ik alleen in grote lijnen. Ik besteed de meeste aandacht aan de onderzoeksresultaten en hoe die helpen bij het vinden van een antwoord op de vraag wat literaire kwaliteit is en of je dat kunt meten. Onderzoekers die behoefte hebben aan meer details of zelf met de data aan de slag willen, zijn welkom op de website behorend bij dit boek.¹⁸

Het leesplezier hoop ik ook op een andere manier te bevorderen. Van de romans waar ik in dit boek nader op in ga (en dat zijn er behoorlijk veel – ze zijn ook te vinden via de index achterin het boek), geef ik een heel beknopte samenvatting. Daarin zal

ik bewust niet al te veel weggeven over het verhaalverloop. Geen *spoilers* dus! Uit een groot aantal besproken romans zal ik bovendien een wat langer citaat opnemen, zodat u zelf een indruk kunt krijgen van de schrijfstijl. Met deze samenvattingen en citaten wil ik u expliciet verleiden om boeken te gaan lezen die u anders misschien nooit van de (virtuele) plank zou hebben gepakt.

Voordat het zover is, zal ik uitleggen waarom en op welke wijze we in het onderzoeksproject *The Riddle of Literary Quality* gebruikmaken van de meningen van lezers en van computersoftware in de zoektocht naar wat nu de kwaliteit van literatuur uitmaakt. Ik begin bij de moderne technologie. Waarom de computer?